कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतनियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" । अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यज्ञा सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतनियमरूपाधर्म्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्त इति कुल्लूकभट्टः । सङ्कल्पमाह वराहपुराणम् । "प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृतौ" अत्र संकल्पो व्रतारम्भः"। तत्र भोजनाभावश्च अहोरात्रकालावच्छिन्नः । यथोक्तं स्मृतौ "तपनोदयमारभ्य यामाष्टकमभोजनम् । उपवासः स विज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते" प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ त्रिरात्राद्युपोषणमस्यैवावृत्त्या बोध्यम् । उपवासशब्दस्य निरुक्त्यन्तरं भवि० पु० दर्शितं यथा "उपावृत्तस्य पापेभ्योयश्च वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" वैधोपवासस्य यथा निवृत्तिरूपयत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका० त० समर्थितम् यथा एवञ्च सङ्कल्पविषयस्य अनन्तं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि व्रतस्य क्वचिदप्यभावरूपत्वात् "निषेधः कालमात्रके" इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् "तत्र पूज्यविधेर्वृत्तिः" इत्यस्यैव विषयत्वमिति । जीमूतवाहनेनापि "एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति । न चायं निषेधः इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहाद्व्रतपदाप्रयोगाच्च" इत्युक्तम् । यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने "न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्मशूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इत्यत्र नञोनिषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोजनमङ्कल्परूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । मत्स्यपुराणे "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इति दशमीनियमपूर्व्वकं व्रतमभिधाय "रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयोवरानने ! । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" इत्यादिविधेरनन्यगतिकतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच निषिद्धे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्यतया निरूढस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति तच्चिन्त्यं न खलु "न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः" प्रतिपन्ननिषेधभावैः साहचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्रमुत्तरार्द्धं किन्तु "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" इति गोभिलवचने धर्म्मशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागेन कश्चिद्धर्म्मोजायते किन्तु भावरूपाङ्गानुगृहीतोनिषिद्धोधर्म्मोभवेदिति, वैधोपवासे च "उपावृत्तस्य पापेभ्योयश्च वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वम् । तथाच "सूतके मृतके चैव प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्" । अत्र एकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्याश्च पूर्व्वं दूषितत्वात् । ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतसन्दंशमध्ये "न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति" न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्वमिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा "निषेधः कालमात्रकः" इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात्" । "एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः" इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् । तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्य्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः "नित्योपवासी योमर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । सन्त्यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे" । सायं प्रातरिति रात्रिदिवोपलक्षणम् "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् । अतएव स्मृतिथेरप्यहोरात्रत्वकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्म्माङ्गत्वार्थम् । तथाच